

ПРЕГЛЕД / ОБЗОРИ И РЕЦЕНЗИИ / SURVEY AND BOOK REVIEWS

Елисавета Мусакова (София, България)

65-ГОДИШЕН ЮБИЛЕЙ НА ЛИЛЯНА МАВРОДИНОВА

Навършвайки 65 години, Лиляна Мавродинова може да отбележи и близо 40-годишна научна дейност. Благосклонността на съдбата явно се е проявила още от самото начало на жизнения ѝ път, правейки я потомка на две поколения видни български учени. Макар че понякога ореолите на бащите стават трънени венци за техните деца или внуци, в случая е осъществена забележителна семейна приемственост в изцяло позитивен аспект.

Родена на 25 февруари 1932 г. като дъщеря на Вера Иванова-Мавродинова и Никола Мавродинов, внучката на Йордан Иванов би трябвало да е имала изключително своеобразен, да не кажем инатлив характер, за да не се възползва от предимствата, които животът и примерът на тези личности, безпрекословно отдадени на любовта си към българската старина, са ѝ дарили. Л. Мавродинова завършва българска филология в Софийския университет през 1953 г. и с тази подготовка се насочва към специализация по изкуствознание, без съмнение вдъхновена от увлекателната археологическа работа на родителите си и от работата на баща си върху българското изкуство.

Тя постъпва като един от първите аспиранти на Института по изкуствознание при Българската академия на науките през 1959 г. През 1965 г. защитава кандидатска дисертация „Стенописите на църквата в Земен“ с научен ръководител Асен Василиев, друг неуморим изследовател на българските паметници на изкуството, и рецензенти Мара Цончева, Атанас Божков и Иван Гълъбов. Назначена е като специалист в института и на

тази длъжност остава от 1963 до 1967 г., когато добива званието „научен сътрудник“, а после и „старши научен сътрудник II степен“ през 1978 г.

До 1987 г. продължава научната си работа в Института по изкуствознание, а от януари 1988 г. се премества в новосъздадения и разкриващ нови изследователски перспективи Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“ към Софийския университет „Св. Климент Охридски“. През 1990 г. получава стипендия от най-значителния център за византоложки изследвания „Дъмбартън Оукс“ (САЩ) за разработването на темата „Евангелският цикъл в средновековната българска живопис“. В тези години на активна научна дейност Л. Мавродинова подготвя и докторския си труд „Стенната живопис в България до края на XIV в.“, който защитава през 1993 г. Същата година тя напуска по свой избор Центъра „Иван Дуйчев“ и се присъединява към екипа учени в Кирило-Методиевския научен център при БАН, където става „старши научен сътрудник I степен“. Избирана е за член на научните съвети на Института за изкуствознание (1979–1988), на Центъра за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“ (1987–1995) и на Кирило-Методиевския научен център (от 1983 г. до днес). Тя е участвала години наред в Художествения съвет на Националния институт за паметници на културата; между 1992–1994 и от 1997 г. насам е член на Националния съвет за опазване на паметниците на културата, а също и на Експертната комисия по оценка на реставрационната дейност към Министерство на културата. Член е също

на Комисията по филологически науки и изкуствознание при ВАК от 1992 г., както и на Специализирания научен съвет по изкуствознание (1992–1995). От юни 1997 г. е експерт към Националната агенция за оценка и акредитация на висшите учебни заведения. За научни заслуги е наградена с медал „1300 години България“ (1981) и златна значка „Отличник на БАН“ (1982).

Активният ѝ творчески период, започнал в края на 60-те години, е безлязан с редица участия в международни и национални конгреси, симпозиуми и конференции, сред които заслужава да се отбележат XXII Международен конгрес по история на изкуството, Будапеща (1969), международните конгреси по византистика – XIII в Букурещ (1971), XVI във Виена (1981), XVII във Вашингтон (1986), XVIII в Москва (1991), симпозиумите по грузинско изкуство в Тбилиси (1977 и 1983 г.). Петдесет публикации в наши и чужди издания обхващат две големи, тясно свързани области от историята на средновековното българско изкуство – стенната живопис и украсата на ръкописите, което е най-доброто доказателство, че Л. Мавродинова продължава да върви по изследователския път, прокаран от В. Иванова-Мавродинова и Н. Мавродинов. Днес тя е един от малцината утвърдени специалисти в областта на българската средновековна живопис от XIII и XIV в.

По-голямата част от нейните общо осем монографични трудове е посветена на едни от най-значителните паметници на стенната живопис, създадени в пределите на Второто българско царство: църквите в Земенския манастир¹, в Долна Каменица (Нишко, Югославия)², „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново³, „Св. Никола“ при Мелник⁴, скалните църкви край Карлуково⁵. Това са и първите в нашата научна литература цялостни представяния на тези паметници на изкуството. Редица нейни статии са също посветени на тях⁶, както и на други паметници от посочения период⁷. Те очертават един от основните тематични акценти в изследванията на Л. Мавродинова: живописиста в църкви, свързани с по-значителни владетелски поръчки или строени в активни за епохата градски и

манастирски средища каквито са Търново, Иваново, Мелник. Може да се каже, че ивановските скални църкви са особено привлекателни за изследователката обекти, проучвани години наред, в постоянен контакт с техните реставратори – Боряна и Благой Дживджанови, още една семейна двойка, превърнала работата си

¹ Земенската църква. С., 1966. 72 с.; Земенската църква. История, архитектура, живопис. С., 1980. 216 с.

² Църквата в Долна Каменица. Стенописи от времето на Михаил Шишман. С., 1969. 96 с.

³ Стенописите на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. С., 1974. 120 с.

⁴ Църквата „Св. Никола“ при Мелник. С., 1975. 108 с.

⁵ Скалните скитове при Карлуково. С., 1985. 112 с.

⁶ Стилът на Земенските стенописи. – Изкуство, 13, 1963, № 6, 27–34; Кой е ктиторът на Земенската църква. – Музеи и паметници на културата, 1965, № 2, 4–9; Стенописите на Земенската църква. – Изв. Инст. ист. на изкуството, 8, 1965, 257–280; La date des peintures de Dolna Kamenitsa et leur place dans l'histoire de la peinture Bulgare. – In: Evolution générale et délovement régional en histoire de l'art. T. 1. Budapest, 1972, 219–223.

⁷ Останки от стенопис в църквата при Асенова крепост. – Изв. Инст. ист. на изкуството, 10, 1967, 63–80; Стенописи от времето на цар Иван-Асен II при Иваново. – Изкуство, 26, 1976, № 9, 7–13; Стенописите на църквата „Св. Марина“ при Карлуково. – Проблеми на изкуството, 1978, № 1, 49–56; Стенописи в църквата при Господев дол до Иваново. – Изкуство, 30, 1980, № 10, 10–14; Новооткрити стенописи в църквата „Св. Никола“ (Глигора) при Карлуково. – Изкуство, 32, 1982, № 8, 34–40; Стенната живопис на скалните църкви в лаврата „Архангел Михаил“ при Иваново. – Год. СУ, Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“, 1982, 1988, № 2, 175–202; Пещерные церкви у с. Иваново. – В: Болгарский вклад в мировое культурное наследие. С., 1989, 169–240 (също на англ., 1989); Коя е лаврата „Архангел Михаил“, където е писан Висарионовият патерик? – Год. СУ, Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“, 1987, 1990, № 1, 407–419; Боянските стенописи от 1259 г. и въпросът за Ренесанса. – Проблеми на изкуството, 1995, № 1, 56–58.

в начин на живот. Утвърждавайки се като един от най-добрите познавачи на споменатите по-горе паметници, Л. Мавродинова не само допълва картината на българската монументална живопис, и специално на столичната търновска живопис⁸, но откроява в нея ранното начало на Търновската художествена школа от времето на цар Иван-Асен II. Нейна специална заслуга е очертаването на нееднородния характер на школата и съществуването в рамките ѝ на втора, „Палеологовска“ стилова линия, която се проявява във втората половина на XIII в. успоредно на най-известните, водещи за паметници, пазещи все още ред особености на предходната „Комнинова“ живопис. Тази линия, според авторката прокарана от едно второ столично ателие, се предсеща още в част от стенописите на „Св. Никола“, Мелник (края на XII или самото начало на XIII в.) и църквата в Господев дол край с. Иваново (първата половина на XIII в.). Паметниците, които я представят, според нея са стенописите от първия слой в катедралната църква „Св. апостоли Петър и Павел“ в Търново и от т.нар. „Затрупана църква“ край с. Иваново. Тук трябва да се добави интересната атрибуция на първия паметник, който Л. Мавродинова свързва с майсторите, изписали църквата в Милешево (Югославия).

Изследването на стенописни паметници като църквите около Карлуково и особено сравнително отскоро известните фрески в „Св. Димитър“ в с. Паталеница⁹, наред със стенописите от Земенската църква, „Св. Богородица“ в Долна Каменица и др. ѝ дават материал, за да очертае границите и спецификата на т.нар. от нея „периферно-провинциален кръг“, в който на базата на старите „източни“ модели (кападокийски, малоазийски, сирийски) се създава характерно изкуство, отразяващо само отделни елементи от водещите художествени течения. В своя подход към характеризирането на извънстоличните художествени явления тя се опира основно на тезите на А. Грабар за трайното запазване на източните стилови и иконографски черти в паметниците от направлението, което той нарича „архаизиращо“.

Л. Мавродинова разкрива качествата си най-вече, когато описва и анализира живописните и стиловите особености на изображенията, а в началото на научната си работа тя е сред първите български изкуствоведи, които боравят компетентно с литургическото съдържание на една или друга сцена, за да разтълкуват нейния смисъл и оттам и цялостната идейна програма на цикъла. Макар че не винаги изчерпва докрай съдържателния и иконологичния анализ на даден паметник или отделна сцена, тя има безспорни постижения при определянето на водещия замисъл в декоративните програми на църквите „Св. 40 мъченици“ в Търново¹⁰, Боянската църква¹¹, църквата в с. Колуша, Кюстендилско, чиито фрески Л. Мавродинова публикува първа¹². Тя също така проявява наблюдателност при идентифицирането на отделни образи и сцени, от които са запазени незначителни

⁸ Към въпроса за съществуването на Търновската живописна школа – стенописите на Трапезица. – Изв. Инст. ист. на изкуството, 14, 1970, 85–116.

⁹ Les parallèles les plus convaincants et la datation des peintures murales dans l'église Saint-Demétrius a Patalénitza (Bulgarie). – In: La spiritualité de l'univers byzantin dans le Verbe et l'image. Hommages offerts à Edmond Vordeckers à l'occasion de son éméritat. (Steenbrugis, in Abbazia S. Petri Brepols Publishers). Turnhout, 1997, 193–209 (= Instrumenta Patristica, 430). Първата публикация на фреските принадлежи на проф. Ат. Божков, вж. Б о ж к о в, А. Нова страница от историята на българското средновековие. – Изкуство, 25, 1975, № 1, 19–25.

¹⁰ Стенописите на църквата „Св. 40 мъченици“ ...

¹¹ За декоративната система и идейно-смисловото съдържание на Боянските стенописи. – Проблеми на изкуството, 1983, № 2, 40–45.

¹² Новооткрити средновековни стенописи в църквата „Св. Георги“ в Колуша, Кюстендил (Предварителни бележки). – Старобългарска литература, 25–26, С., 1991, 194–210; Les anciens peintures de l'église St. Georges à Koloucha – Kustendil (notes préliminaires). – In: Euphrosinon. (Mélanges M. Chatzidakis). Athènes, 1991, 345–352.

или в лошо състояние фрагменти и по този начин е създадена база за по-нататъшни уточнения и допълнения в тяхното разчитане и интерпретиране, например фреските в „Св. 40 мъченици“ или в църквата в Колуша. На конкретен иконографски проблем, оформил се като самостоятелен резултат от натрупан изследователски материал, е посветена една статия, публикувана през 1969 г.¹³

Българската история на изкуството намира в лицето на Л. Мавродинова един „историк“ в класическия смисъл на думата, специалист, който се стреми не само да публикува отделни паметници или да изследва конкретни иконографски проблеми, но и да поддържа жива традицията на големите обобщаващи трудове, започната още от Б. Филев и продължена в българското изкуствознание от А. Грабар, Н. Мавродинов и Ат. Божков. В цитираните публикации на Л. Мавродинова паметниците са поставени в достатъчно широк стилови и исторически контекст, за да могат да бъдат класифицирани и групирани, което от своя страна води до синтезиране на цялостната история на монументалната средновековна българска живопис от XI–XIV в. Към отделните ѝ по-ранни публикации върху школите в средновековната българска стенопис се отнасят тези, които представят живописиста на Първото и на Второто българско царство¹⁴. Всички те заедно с разработките върху отделни паметници намират завършен израз в хабилитационния ѝ труд, издаден като самостоятелна книга през 1996 г.¹⁵

До момента тази книга остава единствена след книгата на Н. Мавродинов¹⁶, в която се прави цялостен преглед на средновековната фрескова живопис в България с включването и на най-новите открития от последните години. Написването ѝ има и по-дълбок, освен чисто научния, смисъл – осъществявайки онава, което Н. Мавродинов не е успял или не е имало как да добави към своя труд, неговата дъщеря му отдава особена почит и като на баща, и като на учен. Снабдена според днешните условия със сравнително богат илюстративен материал, книгата събира на едно място визуалната информация не само за повечето вклю-

чени в книгата паметници, но и за част от сравнителния материал, на който авторката се позовава при своите атрибуции и датировки. За пръв път в нашето съвременно изкуствознание е направен опит да се огледат в тяхната цялост всички известни засега на науката стенописни паметници от средновековна България, като за целта е намерено мястото и за най-новите открития, и за описания на малки оцелели фрагменти. Такива са например фреските от многобройните църкви по Царевец и Трапезица в Търново, включително откритите съвсем наскоро, фреските от Преображенския манастир до Търново, от Червен, Асеновата крепост край Асеновград, църквите в Кърджали, Аладжа манастир край Варна и др. В акцентираното в книгата ѝ изложение върху характера, развитието и паметниците на Търновската живописна школа се изразява нейната лична изследователска

¹³ Св. Теодор – развитие и особености на иконографския му тип в средновековната живопис. – Изв. Инст. ист. на изкуството, 13, 1969, 39–52.

¹⁴ Ранни стенописи. – В: История на българското изобразително изкуство. Т. 1. С., 1976, 101–103; Традиция и нови моменти в българската монументална живопис през XIII в. – В: Традиция и нови черти в българското изкуство. Сборник от научни изследвания и съобщения. С., 1976, 7–20; Particularités iconographiques comme dans la peinture monumentale médiévale de la Géorgie et la Bulgarie. – In: IIe Symposium international sur l'art Géorgien. Tbilissi, 1977, p.13 sq.; La peinture murale bulgare pendant le Moyen Age. – Bulletin des Musées Royaux d'art et d'histoire. 50 (1978), Bruxelles, 1980, 113–115; Изкуството на Втората българска държава. – В: България 681–1981. С., 1981, 160–169; L'école de peinture de Tirnovo a la lumière de recherches récentes. – In: XVI Internationaler byzantinistenkongress. Akten II.5. Wien, 1982, 225–229 (=Jahrbuch der österreichische Byzantinistik, V. XXII, 5); Идеино-художествени особености на българската стенна живопис през XIII в. – Във: II Международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 16. С., 1988, 85–90.

¹⁵ Стенната живопис в България до края на XIV в. С., 1996. 99 с. + 35 табл.

¹⁶ Мавродинов, Н. Старобългарската живопис. С., 1946.

позиция, от която тя коригира или отхвърля концепции, утвърдени в трудове на други автори¹⁷.

Една от най-уязвимите области на изкуствознанието е датировката на паметниците, където Л. Мавродинова не се страхува да се обърне както към такива, които са били обект на многобройни проучвания, като „Св. Георги“ в София, костницата в Бачковския манастир или църквата в Земенския манастир, така и към новооткрити или доразкрити като стенописите в църквата в Колуша, Кюстендилско, долния слой в църквата на Земенския манастир, в „Затрупаната църква“ при Иваново, първоначалната живопис в търновската църква „Св. Димитър“¹⁸ или към по-слабо проучени като живописата в „Св. Димитър“ в Паталеница и църквата в Асеновата крепост. Аргументите ѝ за датирането на фреските в Бачковската костница¹⁹, Земенската църква, Паталеница и др. се вписват в оживената полемика около тези паметници, водеща в повечето случаи началото си още от ранните публикации на А. Грабар и продължена от по-късните поколения български изкуствоведи в лицето на изтъкнати специалисти като Ат. Божков и Е. Бакалова. Аргументите на Л. Мавродинова например срещу възприетата идентификация на земенския ктитор Деян с кумановския севастократор от средата на XIV в. и респективно датировката на стенописите след 1355 г. почиват главно на посочваната от нея разновременност на портрета и придружаващия го надпис, но също на езикови данни, извлечени от надписите към фреските, както и на анализ на стиловите качества на живописата. Сумирането на всички факти ѝ позволява да отнесе фреските към третото десетилетие на века. В статията за новооткритите фрески в църквата „Св. Димитър“ в Търново²⁰ тя пак дава нова датировка – втората половина на XIV в. вместо приemanата края на XII в., т.е. времето, по което е обявено въстанието на царете Асен и Петър. На базата на стилови сравнения с провинциални гръцки църкви от първата половина на XIII в. свързва с този период стенописите в Паталеница²¹, датирани от Е. Бакалова към края на XI в. и от Ат. Божков – XII в. Също така Л.

Мавродинова отхвърля датировките на няколко изследователи, отнесли към изкуството на XIV в. стенописите в „Св. Тодор“ в Бобошево, в църквата в крепостта Урвич и в Аладжа манастир, давайки своите убедителни аргументи за датирането на първата от XVI в., на втората от XVI или XVII в. и на третата – XV в.²²

В най-малка степен нейните научни занимания са ориентирани към чисто теоретични проблеми, както се вижда от единствената ѝ публикация в такава насока²³. Основният метод, който тя използва във всички свои работи, е на сравнителното изследване и в него обикновено се включва широк кръг паметници на византийската книжна миниатюра.

Интересът ѝ към украсата на старобългарските ръкописи е закономерно възбуден и от филологическото ѝ образование, и от научния универсализъм, демонстриран от В. Иванова-Мавродинова. За това свидетелстват техните съвместни публикации върху украсата на старобългарските глаголически ръкописи и на Супрасълския сборник²⁴. Собственият принос на Л. Мавродинова се проявява реално в статията за украсата на Синай-

¹⁷ Срв. Б о ж к о в, А. Търновска средновековна художествена школа. С., 1985.

¹⁸ Новите разкрития и датировката на първоначалната живопис в църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. – Старобългарска литература, 28–29, 1994, 153–165.

¹⁹ Sur la datation des peintures murales de l'église-ossuaire de Bačkovo. – In: 'Αρμος. Τιμητικός τόμος στον κατ'ἑπὶ Ν. Μουτσόπουλος. Τ. θ. Θεσσαλονίκη, 1991, 1121–1140.

²⁰ Новите разкрития и датировката ...

²¹ Les parallèles les plus convaincants et la datation ...

²² Стенната живопис ..., 73–74.

²³ Пространството и архитектурният декор в източнохристиянската средновековна живопис. – Изкуство, 23, 1973, № 2, 29–34.

²⁴ И в а н о в а - М а в р о д и н о в а, В., Л. М а в р о д и н о в а. Украсата на старобългарските глаголически ръкописи. – В: Славянска палеография и дипломатика. Т. 1. С., 1980, 190–202; За украсата на Супрасълския сборник. – В: Сборник литературознание и фолклористика. В чест на 70-годишнината на акад. Петър Динев. С., 1983, 165–174.

ския псалтир²⁵, която дотогава не е била обект на самостоятелно изследване в славянската палеография. Обръщайки се към миниатюрите на Светославовия (Симеонов) сборник, които са получавали различни интерпретации от редица известни изследователи, тя прибавя своята собствена, според която изображенията в четирите фронтисписа представят отците от първите четири Вселенски събори²⁶. Чрез анализ на орнамента тя разширява аргументацията в полза на старобългарския художествен прототип на миниатюрите в руския препис. Привличането на сравнителен материал от византийски ръкописи, включително изследвани *de visu* в чуждестранни сбирки, ѝ дава богат материал не само за иконографски паралели, но и за публикации, третиращи въпроси на ранната орнаментика в старобългарските ръкописи²⁷. Л. Мавродинова се обръща към формалната типология на основните мотиви в украсата им. Извеждайки ги от един широко разпространен късноантичен репертоар, тя очертава и конкретните източници и модели: раннохристиянските мозайки, коптските ръкописи, ранните епиграфски паметници. С това тя прави сериозен опит да конкретизира извърдените тези на други автори за източния, архаизиращ характер на старобългарската ръкописна украса. По такъв начин приведените примери изпълват с по-конкретно съдържание често използваното определение „източни влияния“ по отношение на ръкописната украса. Отнесени към същия проблем в стенописните паметници, те показват системния стремеж на Л. Мавродинова да подсили онези доводи на по-старото поколение учени, които им служат, за да очертаят спецификата на старото българско изкуство на фона на византийското. Изучаването на орнамента като важен датиращ белег и за двата вида паметници – стенната живопис и ръкописната украса, става естествено допълнение към обхвата на нейните научни занимания. В резултат се появяват две публикации върху стенописния орнамент в българската живопис²⁸. Едната представлява частта на Л. Мавродинова за орнамента от сред-

новековните паметници в труд, писан в съавторство с А. Рошковска, а другата – нейният самостоятелен вариант. Съвместното издание остава една от редките и затова особено ценни, включително и като албуми, публикации в тази област у нас.

Цялостната научна подготовка и нагласа на Л. Мавродинова заедно с трудовете ѝ, на които те са основа, я представят като последователка на традиционната изкуствоведска школа, утвърдена в България чрез историко-иконографските изследвания на Г. Мийе, на забележителния и до днес по своята ерудиция Н. П. Кондаков, А. Грабар, последвани от учени като К. Вайцман, О. Демус, К. Пелеканидис, М. Хадзидакис, Св. Радойчич, В. Джурич и много други, в основата на която лежат широкото емпирично познание и позитивисткия подход към фактите.

²⁵ Украсата на Синайския псалтир. – Старобългарска литература, 13, 1983, 74–90.

²⁶ Украсата на Светославовия сборник. – В: Симеонов сборник (По Светославовия препис от 1073 г.) Т. 1. Изследвания и текст. С., 1991, 113–129; *Sur le sujet de quatre miniatures dans le Florilege de Sviatoslav (A.D. 1073)*. – In: *The Legacy of Saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow. Proceedings of the International Congress on the Millenium of the Conversion of Rus' to Christianity, Thessaloniki, 1988*. Thessaloniki, 1992, 545–564.

²⁷ Образците на старобългарската украса и нейните паралели в други изкуства. – В: *Славянска палеография и дипломатика*. Т. 2. С., 1985, 193–213; *Les modèles de l'ancienne enluminure bulgare et ses paralleles dans les autres arts*. – *Byzantinobulgarica*, 8, 1986, 206–226.

²⁸ Стенописният орнамент в Средновековна България. – В: *Рошковска, А., Л. Мавродинова*. Стенописен орнамент. С., 1985, с. 23–54, 70–78; *L'ornement dans la peinture murale en Bulgarie médiévale*. – In: *Byzantine East, Latin West. Art Historical Studies in Honor of Kurt Weitzmann*. Princeton, 1995, 277–282.